

***„Az öröklött hagyománykincs
segélyével”***

KONZERVATIVIZMUS A KULTÚRÁBAN ÉS A
POLITIKÁBAN

Jelige: Zwetschke

„A jó elmélet mindig radikális; a jó gyakorlat mindig conservatív.”

(Asbóth János)

ELSŐ FEJEZET

Bevezető gondolatok

„Én egy nemzet szerencsétlenségének tartom intézményeiben és közéletében
a történelmi fonalak megszakadását.”
(Kemény Zsigmond)

Az 1989-90-es politikai átrendeződés a politikai-gazdasági és a szellemi életben egyaránt jelentős változásokat eredményezett: megteremtette a lehetőségét annak, hogy a magyar társadalom több évtized után újra csatlakozhassék a nyugati politikai és szellemi áramlatokhoz, hogy a társadalmi alrendszerek ne a diktatúra időszaka alatti minták alapján szerveződjenek, s hogy a társadalmi rend az egyénre és annak szabadságára, e kettő tiszteletére épüljön. Kialakult a többpárti politikai rendszer, a demokráciamodellek közül az úgynevezett konszenzuális¹ modell, valamint a kapitalista piacgazdaság és a szabad plurális szellemi élet. A folytonosságukban megszakadt politikai tradíciók felelevenítése is megkezdődött és lehetőség nyílt a politikai eszmék filozófiai és eszmetörténeti alapjainak végiggondolására. Ugyanakkor a fragmentált politikai tér gyorsan tömbösödött, és csakhamar kialakult a kétpártrendszer, ahol a jobb- és baloldali néppártok versengenek a szavazatokért. A néppártok, jellegükből fakadóan, nem egy határozott világnézetet artikulálnak a választók felé, hanem az egymástól akár lényegesen eltérő ideológiákat habarják egybe, így a „tisztán” konzervatív vagy liberális eszméket valló választópolgároknak nemigen van tényleges képviselője a honi közéletben. A politikai közbeszéd is inkább a jobb-bal tengely mentén vázolja fel a vetélkedő csoportokat (ennek elégtelenségét később még érintem), noha

¹ A konszenzuális demokráciamodell szerint „a választásokon szerzett többség önmagában nem jogosít fel egyetlen csoportot sem arra, hogy akár meghatározott időre is önállóan működtesse a döntéshozatali gépezetet.” Ezzel szemben a többségi „szerint az a politikai csoport, amelyik az egész politikai közösség által elfogadott szabályok alapján megrendezett, szabad választásokon többséget ér el, vagy többséget tud létrehozni, jogosult arra, hogy az egész politikai közösség többsége nevében lépjen fel, és akadálytalanul valósítsa meg elképzeléseit mint a többség érdekét.” Ehhez lásd NAVRACSICS Tibor, *Többségi és konszenzusos demokráciák* = Politika és politikatudomány, szerk. GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor, Budapest, Aula Kiadó, 2005, 240–241. A konszenzusos modelltől azonban az ezredforduló környékétől a többségi rendszer irányába történő eltolódás figyelhető meg. A 2010-ben megválasztott jobboldali kormány (amely már első kormányzása idején is a többségi modell hívének tűnt, ellenzékben mégis „sokkal inkább a konszenzusos modell elveit és intézményeit erősítette politizálásával”, vö. TÖRÖK Gábor, *Másik demokrácia?*, törökgaborelemez.blog.hu, 2010. november 5., http://torokgaborelemez.blog.hu/2010/11/05/277_masik_demokracia, a letöltés ideje: 2014. július 10.) több olyan intézkedést is végrehajtott (például a konszenzuson nyugvó rendszerben függetlennek tekintett intézmények elfoglalása), amely a többségi modellre való átállásként is felfogható. Hasonlóan vélekedik Halasi Endre is, lásd HALASI Endre, *Mind megette*, hvg.hu, 2010. november 5., http://hvg.hu/hvgfriss/2010.44/201044_mind_megette. (A letöltés ideje: 2014. július 10.)

előfordul a szűkebb jelentéstartománnyal bíró jelzők használata is. Így a jobboldali közbeszédben elvértve még mindig feltűnik az 1998 és 2002 közötti időszakból „itt felejtett” *polgári* (és olykor *konzervatív*) jelző,² ám meglehetősen következetlenséggel.

A konzervatív világgép is éledezni kezdett, a kétezres években bizonyos szellemi körökben pedig megerősödött, egyre világosabb alakot öltött, ám pártpolitikai reprezentációja továbbra is hiányzik. „A mostani uralkodó áramlatnak ellenszegülve az ezredforduló utáni évek jelensége a fiatal piacpárti új jobboldal fellépése. Megjelenítői a kádári gyökerű régi reformerektől kulturálisan elkülönülve akarnak hazai hagyományokon nyugvó nyugatos polgárosodást. Nem mentesek értelmiségi naivitástól és doktrinerségtől, karriervágyaktól, mégis új irányt mutatnak a közéletben, ugyanakkor növekvő nyilvános befolyásuk mellett önálló pártpolitikai jelenlétük teljességgel hiányzik. [...] A Kommentár folyóirat, továbbá a Véleményvezér, a Konzervatórium, a Jobbklikk, a Szombatblog internetes fórumok, valamint a Közjó és Kapitalizmus Intézet körül szerveződve több esetben önálló hangvétel jellemzi megszólalásaikat.”³

A *Kommentár* című folyóiratot mindkét oldalon elismerés övezi. Az önmagát *közéleti és kulturális folyóiratként* meghatározó lap évente hat alkalommal, százhuszonnyolc oldalon a magyar konzervatív hagyomány felélesztésére, újragondolására törekszik. A folyóirat annak a szellemi felfrissülésnek a következménye, egyszersmind mozgatórugója, amely a jobboldalon (s a jobboldallal kapcsolatban)⁴ az elmúlt évtizedben végbement. Alapítása óta ez a folyóirat vált az új magyar konzervativizmusról való gondolkodás legfőbb (de nem az egyetlen)⁵ fórumává. Tölgyessy Péter fentebb idézett elismerő szavaival egybecseng Salamon János

² A *Magyar Nemzet* manapság is *Polgári napilap*ként aposztrofálja önmagát; a Műcsarnok igazgatójának lemondása körüli botrány során a *Heti Válasz* „Mi a magyar művészet? Kultúrcsata a polgári oldalon” címmel jelent meg (2012/49) a *Mi a magyar?* című kiállításra, valamint a Fekete György és Gulyás Gábor közötti konfliktusra utalva; ugyanez a lap Kovács Ákos zenészt „Konzervatív ikon” címmel mutatta be olvasóközönségének (2012/12); s 2010 előtt állandó jelzője volt a jobboldalnak a *polgári oldal* a (poszt)népi hagyományt ápoló *Hitel* hasábjain.

³ TÖLGYESSY Péter, *A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya* = Van irány? Trendek a magyar politikában, szerk. BODA Zsolt–KÖRÖSÉNYI András, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, 2012, 342.

⁴ Az utóbbi években a történeti érdeklődés középpontjába került az elmúlt évszázad jobboldali hagyománya, amely ma sokkalta elevenebbnek, kurrensebbnek tűnik a baloldali hagyományainál. Néhány példa az elmúlt évek terméséből, amelyek a jobboldali (benne a konzervatív) világnézet megértéséhez, a két világháború közötti korszak elemzéséhez hozzásegítenek, valamint bemutatják a jobboldali ideológiák 1948 utáni továbbélését is: GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007 és Uő, *Magyar fajvédők*, Budapest, Osiris, 2012; *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*, szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2009; UNGVÁRY Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012; *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945 – 1989*, Budapest, szerk. UNGVÁRY Krisztián, 1956-os Intézet Alapítvány–Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. 2005-ben jelent meg Ablonczy Balázs Teleki Pálról szóló monográfiája az Osiris gondozásában, 2013-ban pedig újra kiadták Romsics Ignác 1991-es Bethlen István-monográfiáját is.

⁵ Vö. például a *Mandiner* blog többszerzős, *Mi volt a jobb?* című sorozatával (http://mandiner.blog.hu/2012/06/07/mi_volt_a_jobb, a letöltés ideje: 2014. július 10.).

véleménye is, aki a *Magyar Narancs* hasábjain is a lap jelentőségét emeli ki: „A konzervatív gondolkodás magyarországi feltámasztásáért ma az Ablonczy Balázs szerkesztette *Kommentár* teszi a legtöbbet. Ennek az erőfeszítésnek az intellektuális jellegét részben az adja, hogy a főként fiatal történészekből és politológusokból álló szerzőgárda nem a jobboldali politikai közbeszédet tekinti hagyománynak. Az ifjú szerzők ezt többek között azért tehetik meg, azért lehetnek ilyen emelkedettek, mert – írásaikból ítélve – képesek nemcsak magyar, de külföldi nyelven írt szövegek olvasására és értelmezésére is. A tudatlanságából, provincializmusából erényt (hazafiságot) kovácsoló magyar jobboldali talpas értelmiségtől egy világ választja el őket.”⁶ Az az intellektuális közösség, amelyet elsősorban a korábban említett fórumok kötnek össze, igyekszik megfelelő távolságot tartani a mainstream jobboldal frusztrációitól, valamint a Horthy-rendszerrel szemben táplált nosztalgiától is.⁷ E fórumok közül a *Kommentárt* vizsgálom meg, amely tehát nem csupán az aktuális politikai események *elemzését* tartja fontos feladatának, hanem azok elméletileg is alátámasztott *értelmezését* konzervatív szempontból⁸ és a politikai filozófiák kedvelt témáinak, például állam és egyén viszonyának teoretikus elgondolását,⁹ továbbá a fogalmak jelentésének tisztázását. Ezért a *konzervativizmus* fogalmának meghatározásakor, valamint a konzervatív világkép bemutatásakor a folyóirat szövegeiből indulok ki. Egyrészt ezek a textusok (több más írással együtt) vezérfonalát adják a konzervativizmusról való okfejtésemnek, másrészt megmutatják, hogy miért ez a folyóirat a Tölgyessy és Salamon által is elismeréssel emlegetett, legjelentősebb műhelye a kortárs magyar konzervativizmusnak.

Feltételezve, hogy beszélhetünk egyáltalán ilyesmiről: néhány műhely jelenléte ugyanis még nem jelent automatikusan igazán élő, hatással bíró¹⁰ konzervativizmust. Ennek a világnézetnek ma a politikuma és a kulturalitása is mozaikszerű, töredezett. Konzervatív (párt)politikai jelenlétről gyakorlatilag egyáltalán nem beszélhetünk (a jobboldaliság és a

⁶ SALAMON János, *A valóság által kizsebelve – Békés Márton: Amerikai neokonzervativizmus (Egy kisiklott ellenforradalom)*; Seres László: *Kapitalizmus vagy halál*, Magyar Narancs Online, http://magyarnarancs.hu/zene2/konyv_a_valosag_altal_kizsebelve_bekes_marton_amerikai_neokonzervativizmu_s_egy_kisiklott_ellenforradalom_seres_laszlo_kapitalizmus_vagy_halal-71978. (A letöltés ideje: 2014. július 10.)

⁷ PETŐ Péter, *A jobboldal fiatal véleményformálói: Magyarok lenni tragikus és szép*, Népszabadság Online, 2011. október 16. (http://nol.hu/belfold/20111015-nem_nemzeti_hanem_magyar, a letöltés ideje: 2014. július 10.)

⁸ Vö. például Balázs Zoltán kritikáját a 2010 óta regnáló jobboldali kormányról: BALÁZS Zoltán, *Mérlegen. Kormányzás konzervatív szemmel*, *Kommentár*, 2012/2, 3–15. A lap 2012/2. száma *Féldőben* címen külön egységben próbálta interpretálni a második Orbán-kormány politikáját, a további írásokat lásd: PESTI Sándor, *Nagy fa, nagy árnyék. A második Orbán-kormány első két éve*, 15–26., valamint *Menetszél. Kérdések és állítások a gazdaságpolitikáról* (BALÁS Gábor–CSITE András, SZALAI Ákos, BARTUS Gábor, MIKE Károly), 26–38.

⁹ Vö. például LUKÁCSI Tamás, *Állam és lélek Arisztotelész politikai filozófiájában*, *Kommentár*, 2006/1, 45–54.

¹⁰ Ahogyan Rajcsányi Gellért fogalmazott, „A politikai jobboldalon nem a fiatal konzervatívok határozzák meg a közbeszédet. Elmondjuk, megírjuk a véleményünket, de erősebb a klasszikus jobboldali, a népi baloldali hang, miként a radikális jobboldal is.” (PETŐ, *i.m.*)

konzervatív gondolkodás közötti különbségről még bővebben is lesz szó). A 2010 óta regnáló jobboldali kormány ugyanis több szempontból sem tekinthető konzervatívnak. Mindenekelőtt nem tekinthető annak a kormányzás stílusa miatt. A kormányra jellemző stílus, az általa alkalmazott módszerek „távol állnak a polgári ízléstől, a konzervatív habitustól és mentalitástól.” Ez abból a szempontból talán kevésbé jelenthetne problémát, hogy a Fidesz teljes mértékben sohasem kötelezte el magát a konzervatív politikai gyakorlat mellett, Orbán Viktor pedig nagyon régóta nem nevezi már magát konzervatívnak. Ennyiben tehát a vele, illetve a pártjával szemben támasztott ilyen jellegű elvárások sem mindig megalapozottak – más kérdés, hogy kitől várják a konzervatívok, hogy képviselje az ő világnézetüket, ha nem a korábban önmagát konzervatívnak (is) nevező, egyébként több szempontból mégiscsak a konzervatív értékeket (keresztény értékek hangsúlyozása, házasság intézménye stb.) védelmező párttól? Az viszont világnézettől függetlenül problémának tekinthető, hogy a kormány által alkalmazott módszerek „gyakran bizonyulnak már rövid távon is kontraproduktívnak. Jól hangzik például az orbáni »aki gyorsan halad, annak a kanyarokat is gyorsan kell vennie« formula, csak éppen rendkívül gyakori korrekciókkal, jogszabály-változtatásokkal jár [...] Folyamatosan az az ember érzése, hogy a régi-új kormány egyfajta kollektív kapuzárási pániktól szenved.”¹¹ Az alkalmazott módszerek és a használt stílus, az Európai Unióhoz, valamint a hazai ellenzékhez való „hozzaállás rontsolja a magyar politikai kultúrát, továbbá hátráltatja a rendkívül megosztott értelmiségi világ normális együttélését, értelmes párbeszédét. [...] komoly veszélye van annak, hogy közép- és hosszútávon jelentősen megnehezíti Magyarország nyugati civilizáción – és mindenekelőtt az unión – belüli elfogadottságát, ezáltal érdekérvényesítési lehetőségeit.”¹²

Nem tekinthető konzervatívnak a kormányzás ideológiai töltete miatt sem. A konzervativizmus egyik legfeltűnőbb, s legtöbbet hangoztatott tulajdonsága ugyanis az *ideológiakritika*. A konzervativizmus dogmatikája szerint a mindenkori politikai gyakorlatot nem határozhatja meg egy személy vagy csoport ideológiai beállítottsága, az ideológia és az elmélet nem lehet vezérelve a kormányzásnak. Ez a praxis a konzervativizmushoz képest sokkal inkább doktriner baloldali, liberális és a radikális politika jellemzője, s a konzervatív mindezekről kellő távolságot tart. Bár a Fideszt többnyire „pragmatikusnak” szokás tartani, épp a területfoglaló, a művészetet és a kultúrát folyamatosan átpolitizáló kultúrpolitikája mutatja meg kormányzásának rendkívül ideologikus jellegét.

¹¹ PESTI Sándor, *Folytatása következik – a második Orbán-kormány négy éve*, Kommentár, 2014/2, 65–66. Pesti majd’ egy oldalon keresztül sorolja azokat a módszereket, amelyek a konzervatívoktól általában merőben idegenek, s amelyeket a kormány előszeretettel alkalmaz.

¹² *Uo.*, 66.

Nem tekinthető továbbá konzervatívnak a kormány politikájának radikalizmusa miatt sem. A kormány politikája ugyanis joggal nevezhető akár radikálisnak is: a 2010 előtti közjogi rendszer lendületes lebontása, egy új rendszer, az úgynevezett Nemzeti Együttműködés Rendszere, valamint a centrális politikai erőter létrehozása, a Parlament gyakori csúcsra járatása, a harcias („kurucos”) retorika és a mind kül-, mind belpolitikájában konfrontatív gyakorlat aligha értelmezhető másként, mint radikalizmusként. Ugyanezt támasztja alá az is, hogy a kormányfő saját interpretációja szerint 2010-ben forradalom zajlott le a szavazófülkékben,¹³ amely során pártja lényegében egy második rendszerváltás végrehajtására kapott felhatalmazást; a konzervatív, aligha kell hangsúlyozni, kevés dologtól ódzkodik jobban, mint a forradalmaktól. S különösen nem tekinthető konzervatívnak gazdaságpolitikájában: a szabadpiaci verseny és a kapitalizmus elutasítása, az állami beavatkozás mind nagyobb mértéke, valamint a központosított irányítás kifejezetten baloldali jellegű intézkedéseknek tekinthetők.¹⁴

Gyurgyák János megállapítása, miszerint „modern nyugat-európai konzervativizmus nem nagyon akar itt megszületni, konzervativizmus címén régi, elavult elvek és gyakorlatok leporolása folyik.”,¹⁵ a konzervatív eszme aktuális politikai kontextusára vonatkozott elsősorban, hiszen a tudományos életben már a rendszerváltás óta megkezdődött a konzervatív politikai filozófia feltámasztása. Számos szöveget, e világnézet klasszikus teoretikusainak írásait fordították magyarra s jelentették meg, így Edmund Burke, Friedrich A. Hayek, Roger Scruton, Robert Nisbet, Michael Oakeshott, Leo Strauss stb. szövegei váltak hozzáférhetővé magyar nyelven. Fontos esemény Lánczi András Leo Straussról írott monográfiája¹⁶ és a 2002-ben megjelent *Konzervatív kiáltványa*, valamint *A dolgok természete*¹⁷ című tanulmánykötet. A politikafilozófiai szövegek megjelentetése, a hozzájuk

¹³ ORBÁN Viktor, *Forradalom történt a szavazófülkékben*, www.miniszterelnok.hu, 2010. április 25., http://www.miniszterelnok.hu/beszed/forradalom_tortent_a_szavazofulkekben.

¹⁴ Éppen ezeket a baloldali, nem-konzervatív elemeket kritizálta többször is élesen az egyébként kormányközeli Századvég Gazdaságkutató vezetője, Heim Péter. Legutóbb a *Heti Válasz* online felületén: GYÜRE József, Heim Péter: „Elmentünk a falig”, [valasz.hu](http://valasz.hu/uzlet/elmentunk-a-falig-75595/), 2014. április 21., <http://valasz.hu/uzlet/elmentunk-a-falig-75595/> (a letöltés ideje: 2014. július 10.). Hozzá kell azonban tenni, hogy a kapitalizmus hazai sikertelensége, a választóknak a szabadpiaci versennyel szembeni jelentős ellenérzései miatt a választópolgárok döntő többsége számára még mindig idegen a kapitalista piacgazdaság logikája. Orbán Viktor mindezt tudja, s politikáját szinte teljesen a versenyben hátrányt szenvedő, lemaradó kisember elvárásait szem előtt tartva, annak megfelelően igyekszik felépíteni, ami jelentős kapitalizmuskritikát jelent.

¹⁵ GYURGYÁK János, *Politikai ideológiák = Mi a politika? Bevezetés a politika világába*, szerk. GYURGYÁK János, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Osiris, 2004, 336.

¹⁶ LÁNCZI András, *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája*, Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor, 1999.

¹⁷ *A dolgok természete*, szerk. G. FODOR Gábor–LÁNCZI András, Budapest, Századvég, 2009. E tanulmánygyűjtemény a kortárs magyar konzervativizmus reprezentatív kötete: szinte valamennyi, a jelenkori magyar konzervativizmus elméleti kidolgozásán munkálkodó, a konzervatív hagyomány feltámasztására és

fűzött kommentárok sora azonban nem eredményezett a politikai gyakorlatban megjelenő konzervativizmust, s nem hozott létre pártpolitikai képződményt sem.

Élő, színvonalas kulturális értelemben vett konzervativizmusról is csak annyiban beszélhetünk, amennyire a politikai konzervativizmusról tettük. Mivel a mainstream jobboldal kultúráról való gondolkodását igen erőteljesen befolyásolja az egykori népiek kultúrafelfogása és irodalomszemlélete, valamint a mostanában jelentkező, sajátos „értelmezői közösségek” minden elméleti és gyakorlati következményükkel,¹⁸ a jobboldalt pedig általában azonosítani szokás a „konzervativizmussal”, ezért a közbeszédben ez a beállítódás azonosítódik a „konzervatív” jelzőt, amely aztán az avítság szinonimájává is válik. „Mivel az elmúlt évtizedekben a politikai gondolkodás marxizmuson kívüli (bár sokszor a hivatalostól eltérő) formáit az államhatalom nem tolerálta, a konzervativizmus az 1949-es szinten ébredt újjá az 1980-as évek végén. A több évtizedes hibernálódás pedig avítsággal, anakronisztikus gondolatok tömegével járt együtt, ráadásul ezek a nézetek furcsán vegyültek az utóbbi években [...] a politikai okkultizmussal, sámánhitekkel, a mű-ezoterikus és spirituális filozófiával, amelyek underground mozgalmakként magasztosultak fel, és ma jobboldali szubkultúrákként működnek. Éppen ezért sokan hiszik azt, hogy ez a sajátos ideológiai katyvasz a konzervativizmus.”¹⁹

A konzervativizmus azonban nyilvánvalóan nem ezt jelenti. 2006 elején, amikor a *Kommentár* legelső száma megjelent, egy rövid bevezetővel és egy négy pontból álló körkérdéssel nyitott a lap. A *Méltóság és indulat* című bevezető hangoltsága a szerzők és szerkesztők személyes érintettségét is jelzi.

„Eltelt másfél évtized.

Amikor Magyarország szabad lett, jó néhányunk még az egyetemet sem kezdte el. Ahhoz azonban már túl sokat éltünk, hogy ne emlékeznénk a másik világra. [...] Emlékszünk a Lázár–Losonczi–Kádár-transzparenszre a tanácsház előtt, a csillagháborún való álságos aggódásra, a Szabad Európa recsegésére, a tehetetlenséget gerjesztő hírekre arról, hogy mi van Erdélyben, hogyan teszik tönkre a Dunát. Mindent összevetve a nyolcvanas évek borzalmas volt, és nem a hétfői adásszünet meg a csokis macisajt miatt. Egy reménytelen országban, ahol nem lehetett szabadon gondolkodni, beszélni, imádkozni és élni.

[...] Mégiscsak elképesztő, hogy másfél évtized sem volt elegendő ahhoz, hogy lehányjuk magunkról az ósdi gúnyákat, hogy ma is milyen erővel képesek befolyásolni és meghatározni közügyekről folytatott vitáinkat olyan slamposságok, gondolati tunyaságok, előítéletek, amelyek szinte mindegyike a rendszerváltás előtti időszakra mutat.

[...] A *Kommentár* arra vállalkozik, hogy évente hatszor, 128 oldalon a hit, a vélemény és a tulajdon szabadsága mellett érveljen, sorra vegyen magyar gondokat és külhoni problémákat. Hazahozzon megoldásokat, és megpróbáljon egyenes választ adni a mi kérdéseinkre. A *Kommentár*

újraértésére törekvő szerző készített vagy küldött szöveget a kötet számára. Számos írás érezhetően az egy évvel későbbi (akkor már borítékolható) politikai fordulat jegyében fogant.

¹⁸ Az elméleti beállítódásra lásd a *Hitel* és a *Magyar Művészet* írásait, a gyakorlati következményekre pedig a Magyar Művészeti Akadémia befolyását és a *Nemzeti Könyvtárat*.

¹⁹ NOVÁK Attila válasza a szerkesztők körkérdésére, *Kommentár*, 2006/1, 30.

nem zárt szemle, de határozott álláspontja van. [...] Mindenre számít az együttgondolkodásban. S valahol a végén talán feldereng egy olyan ország képe, amelyben immár nem az alapkérdésekről kell vitázni, mert kialakult konszenzus védi közösségeinket és hagyományainkat.

Ez a pillanat még távoli.”²⁰

A fentebb említett körkérdés a fogalmi tisztázás elvégzésére is törekszik, amikor arra kérdez rá, hogy milyen viszony tételezhető *konzervativizmus* és *jobbboldaliság* között; lehet-e egyenlőségjelet tenni vagy éppen ellenkezőleg, egymást kizáró fogalmakról van szó, netán az igazság félúton van? Milyen hagyományokból táplálkozhat a magyar konzervativizmus, kell-e közülük választani és így tovább. A válaszok többsége azt sejtette, hogy míg a *jobboldal* inkább politikai fogalom, addig a *konzervativizmus* nem kizárólag politikai értelemben használható: a világban való tájékozódás, a világhoz való viszonyulás egy módjáról van szó (amiből következik, hogy nemcsak jobb-, de baloldali konzervativizmus is létezik), vagyis a fogalom nem csak politikai, hanem világnézeti beállítódást, egyfajta habitust is jelöl.

²⁰ *Méltóság és indulat*, Kommentár, 2006/1, 3.

MÁSODIK FEJEZET

A konzervativizmus fogalma a politikában

„Az örökség soha nem adott, hanem mindig feladat.”

(Jacques Derrida)

Mivel minden ideológiát csak az adott történelmi pillanatra tekintve határozhatunk meg a lehető legnagyobb pontossággal, ezért kézenfekvőnek tűnik a mai konzervativizmust a jelenkori jobboldallal összefüggésben meghatározni. Ebből látni fogjuk, hogy konzervativizmus és jobboldaliság eltérő, bizonyos kontextusokban akár egymással ellentétes fogalmak is lehetnek. Mindazonáltal, s ezt később szintén látni fogjuk, a két fogalom mégis szorosan összekapcsolódik, s a jelenkori konzervativizmus egyik önmeghatározó aktusa (tizenöt, a konzervativizmushoz valamilyen módon kapcsolódó kutató válasza) éppen e kérdés megválaszolására épült. Ezért, bár a dolgozat s a körkérdésre válaszolók többsége is alapvetően amellet érvel, hogy konzervativizmus és jobboldaliság nem ugyanazt jelenti, mégis indokoltnak tűnik ebből kiindulnunk.

A Kommentár Jobboldal és konzervativizmus című körkérdése négy pontból állt. A kérdésekre Balázs Zoltán, Bence György, Egedy Gergely, G. Fodor Gábor, John Kekes, Kósa László, Lángi András, Lányi András, Magyarics Tamás, Novák Attila, Seres László, Somos Róbert, Szalai Ákos, Szegedy-Maszák Mihály és Tökécski László válaszolt. Többségében tehát azok, akik a három évvel később megjelent *A dolgok természete* című kötet szerzői is. Nem a kérdésekre válaszolva, hanem önálló tanulmánnyal jelentkezett még az említett kötetben szintén publikáló Körösenyi András és Schlett István, továbbá, a korábban már jelzett irodalomtörténeti érdeklődésnek megfelelően, egy Radnóti újraértelmezéséről szóló szöveg is bekerült az első lapszámba.²¹ Nem elhanyagolható – éppen ebben az összefüggésben – az sem, hogy az első szám szerzői többségükben történészek, politológusok és filozófusok. Ez a tendencia később is megmarad, ahogyan Salamon írta, a szerzőgárda főként „fiatal történészekből és politológusokból” áll (persze az itt megkérdezettek nem mindegyike olyan fiatal már), s viszonylag kevés szerző és szöveg érkezik az úgynevezett kultúratudományok felől. Részben ezzel is magyarázható a dolgozat elején már említett bizonytalanság a kortárs kultúrával szembeni pozicionálást illetően.

²¹ HATOS Pál, *Radnóti újraértelmezéséről*, *Kommentár*, 2006/1, 111–117.

A körkérdés a következő pontokból állt:

- 1) Lát-e különbséget jobboldal és konzervativizmus között általában és a mai Magyarországon, és ha igen, miben?
- 2) A honi államszocializmus évtizedei mennyiben teszik szükségessé a magyar konzervativizmus újrafogalmazását?
- 3) Lehet-e és kell-e szelektálni a hagyományok között a mai magyar jobboldal/konzervativizmus eszmei alapjainak végiggondolása során? Kik lehetnek a mai magyar konzervativizmus előképei?
- 4) Ön szerint szükség van-e bizonyos konszenzusra a magyar politikai táborok között, s melyek azok a területek, ahol erre esély van?

Az utolsó kérdéstől eltekintve mindegyik a konzervativizmus mibenlétére, hagyományaira, jelenkori esélyeire kérdez rá nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy a konzervatív hagyományt újra élővé tegye.

Mint fentebb jeleztem, a válaszok többsége leválasztotta a konzervativizmusról annak tisztán politikai jelentésrétegeit, ezáltal pedig bizonyos distanciát teremtettek a fogalom számára a jobboldaltól is. G. Fodor Gábor értelmezésében a konzervativizmus „nem más, mint egy habitus, egy beállítottság, a valósághoz való viszonyulás módja.” Magam is úgy vélem, a konzervativizmust nem lehet pusztán politikai ideológiaként interpretálni – noha kétségtelen, hogy eredetileg egy politikafilozófiai fogalomról van szó.²² Ám „Ha a konzervativizmusra mint habitusra tekintünk, akkor könnyűszerrel beláthatjuk: egyáltalán nem szükségszerű, hogy egy konzervatív ember egyben a politikai konzervativizmus híve is legyen.”²³ Somos Róbert „elsődlegesen egy lelki beállítódást, diszpozíciót” ért konzervativizmus alatt, „amelynek megjelenési formája tágkörű, az élet minden területén megjelenik”, s ő maga csak másodlagos értelemben használja „leszűkítve a politikum szférájára”.²⁴ Ez a konzervativizmus egyik sajátos, talán legszembetűnőbb jellemzője: „miközben maga is ideológia, érvkészletéhez hozzátartozik az *ideológiaellenesség*.”²⁵

Kósa László ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy egyik fogalom sem bír konszenzusnak örvendő jelentéssel. „Azokkal értek egyet, akik szerint a mai magyarországi pártpolitikát tagoló két nagy tábor, az 1990 előtti állampárt utódai (több ilyen is van!) és a velük szemben állók pontos leírására az újkori Európa parlamenti berendezkedésére utaló

²² Békés Márton úgy fogalmaz, hogy a konzervativizmus „hűvös idegenként áll az ideológiák között.” Mert a konzervativizmus „nem ideológia. A konzervativizmus nem szorosan vett politika. A konzervativizmus még csak nem is eszmekeverte egy politikai csoportnak és még kevésbé egzakt eszmerendszer, amelyből a világ átalakításának prométheuszi metódusa kiolvasható.” *A hagyomány politikája. Fejezetek a konzervativizmus történetéből*, szerk. BÉKÉS Márton–MAJOROS István, Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2006, 7.

²³ G. FODOR Gábor válasza a szerkesztők körkérdésére, *Kommentár*, 2006/1., 13–14.

²⁴ SOMOS Róbert válasza a szerkesztők körkérdésére, *Uo.*, 35.

²⁵ GYURGYÁK, *i.m.*, 335. Kiemelés az eredetiben.

baloldal–jobboldal megfeleltetés alkalmatlan.”²⁶ A baloldal–jobboldal felosztás használatától, bár elégtelen, nem tekinthetünk el, miként a dolgozat korábbi szöveghelyein már elő is kerültek. Noha a konzervativizmus „más kategória, mint a jobboldal”, de a „jobboldalon sokan konzervatív nézeteket vallanak”.²⁷ Alighanem éppen a politikai és kulturális értelemben vett konzervativizmus különbségtételével lehet ezt a problémát áthidalni.

Egyrészt ha a konzervativizmus tényleg nem csupán egy politikai ideológia, hanem „habitus”, „lelki beállítódás”, akkor bárki lehet konzervatív, függetlenül attól, hogy egyébként a politikai jobboldaltól (és akár a politikai konzervativizmustól) távolságot tart. Sőt, egyes válaszadók, így Seres László szerint „hazai relációban különösen fontos megkülönböztetni a jobboldaliságot a konzervativizmustól.” Előbbi ugyanis ma elsősorban érzelmi kötődést jelent, a legnagyobb jobboldali (a ma kormányzó) párt „napi politikai céljait szolgáló napi politizálását. A Fidesz illetve szövetségi rendszere hatalmi céljainak van alárendelve minden, ezzel kapcsolatos gondolni- és tennivaló”.²⁸ Ez a „nem-rationális, érzelmi” jobboldaliság pedig nyilvánvalóan igen távol áll a többnyire reflektáltabb, filozófiailag megalapozott konzervativizmustól. „A magyar konzervativizmus fő gondja, hogy éppen pártja, a populista üzeneteket megfogalmazó, a konzervatív-liberális gazdaságpolitikai szlogeneket kádárista kisember-megcélzással vegyítő Fidesz kényszeríti általa nem választott útra. Így, nem szabadon, részben kollektivistán, képtelen »meggátolni nemkívánatos folyamatokat«”. Éppen ezért Seres szerint a kortárs konzervativizmus radikális újrafogalmazásra szorul. 2010 óta pedig még világosabbá vált, hogy a jobboldal legnagyobb pártja nem akar a „hagyományos jobboldaltól”, illetve a jobboldali hagyományokat sajátosságosan vegyítő világnézetétől eltávolodni (ellenben az ezredfordulón meghatározó polgári-konzervatív retorika végképp a múlt kódéba vész),²⁹ s a lap körüli szellemi közösség szinte a legcsekélyebb hatást sem képes gyakorolni a kortárs jobboldal fősodrára.³⁰

²⁶ KÓSA László válasza a szerkesztők körkérdésére, *Uo.*, 17.

²⁷ NOVÁK Attila válasza a szerkesztők körkérdésére, *Uo.*, 29.

²⁸ SERES László válasza a szerkesztők körkérdésére, *Uo.*, 32.

²⁹ „[...] a jelenlegi kormány feje többször is elmondta, hogy személyes világnézetét milyen fogalmak és értékek köré építi. Bár egy pártnak vagy kormányerőnek az értékrendje és vezetőjének a politikai felfogása nyilvánvalóan nem azonosítható, a Fidesz esetében a helyzet ennél pontosabb leírást igényel. Orbán Viktor miniszterelnök hatalma és világnézeti befolyásolóképesége ugyanis nagyon erős. Márpedig az ő politikai ízlése bevallottan valamiféle jobboldali-plebejus attitűd, amelyet többek között a jobboldali arisztokratizmussal állít szembe. Sajnálatos módon figyelmen kívül hagyva, hogy a plebejus hozzáállás jóval inkább a patrícius-cívis, azaz polgári világképpel áll szemben, amely 1998–2002 között egyébként még domináns retorika volt. Azt pedig aligha kell hosszan bizonyítani, hogy a konzervativizmusnak azért jóval erősebb gyökerei vannak a polgári tradíciókban, mint az egyébként messze kidolgozatlanabb és reflektálatlanabb plebejus értékvilágban.” BALÁZS Zoltán, *Mérlegen. Kormányzás konzervatív szemmel*, Kommentár 2012/2, 4.

³⁰ Egedy Gergely nem tagadja el a kormánytól a *konzervatív* jelzőt, hanem a nemzetről való gondolkodás összefüggésben a konzervativizmus általa bemutatott két változata, a *patrícius* és a *plebejus* konzervativizmus közül utóbbit tulajdonítja neki. „A Fidesz által kialakított mozgósító–plebejus irányzat [...] a polgári jelzővel

Másrészt a jobb- és baloldal – részben – pozicionális kérdés: az aktuális jobb- és baloldallal ellentétes oldalon lenni. Ez természetesen tartalmi különbséget is jelent, ekkor azonban nem elhanyagolható kérdés, hogy az adott oldal mit merít a saját hagyományaiból. „[...] a magyar jobboldali politikai hagyomány több eleme nemcsak avítt, hanem anakronisztikus és vállalhatatlan, hiszen nem történt meg a jobboldal modernizálása, amely pedig máshol végbement [...] A magyarországi [...] állapotok pedig igen indokoltta teszik nemcsak a baloldal, hanem a jobboldal konzervatív kritikáját is.”³¹ Ugyanakkor a jobboldal hagyományai a konzervativizmus tradícióiban gyökereznek, s „[...] a konzervatívok természetes környezete a politikai jobboldal.”³²

A jobboldal és baloldal kifejezések eredetileg az 1789-es francia nemzetgyűlés megosztottságára utaltak: a baloldalon a radikális forradalmi erők, a jobboldalon a mérsékeltek foglaltak helyet, vagyis a megnevezések ebben az esetben gyakorlatilag térbeli pozíciót jelöltek. A monarchia restaurációja után a baloldaliak jelentették az antiklerikális köztársaság- és forradalom pártiságot, a jobboldaliak pedig a klerikálisokat és a forradalomelleneseket. A 19. század második felétől kialakult a fogalom pár mai használata. „A politikai baloldal a népszuverenitásban és az emberi nem evolúciójában, valamint az emberi intézmények javíthatóságában, azaz a haladásban és a progresszióban hitt. Eszményképe a polgári szabadság és egyenlőség elvének kiterjesztése, maximalizálása volt. Míg a baloldal inkább optimista, addig a jobboldal inkább pesszimista volt az emberi természetet illetően. A jobboldal a népszuverenitás helyett az emberi kiválóságban, valamint a tradíciókban hitt. Inkább volt egyenlőtlenség-, mintsem egyenlőség párti. Szkeptikusan tekintett a baloldali racionalitáshitre, és erőteljesen hangsúlyozta nem racionális, elsősorban vallási meggyőződését.”³³

A 19. század második felétől a fogalom pár gazdasági-szociális jelentésrétegekkel is feltöltődött, így a társadalmi hierarchia alján lévők támogatása és a szabadpiacot elutasító gondolkodás a baloldal jellemzője lett, míg a jómódúak érdekvédelme, az állami beavatkozás

szakítva 2002 után öltött markáns formát”. EGEDY Gergely, *Transzszuverén nemzetstratégia: a plebejus konzervativizmus és a határon túli magyar kisebbségek*, Kommentár, 2013/5, 3–14. Akárminek is nevezzük a jobboldal vezérének és legnagyobb pártjának ideológiáját, stílusában, érvelésében és hivatkozásaiban (lásd azt a folyamatot, amelynek során Márai Sándort vagy Bibó Istvánt kiszorítják a miniszterelnöki beszédekben a dakota közmondások) nemigen találunk olyat, ami klasszikusan a konzervativizmusra jellemző volna. Értékpreferenciáiban (a család fontosságának és a vallásos hagyománynak, egyáltalán: a tradíciónak a felértékelésében) viszont kapcsolódik a konzervativizmus valamely ágához.

³¹ NOVÁK, i.m., 29.

³² BALÁZS Zoltán válasza a szerkesztők körkérdésére, *Kommentár*, 2006/1, 5.

³³ GYURGYÁK, i.m., 320–321.

ellenzése és a szabadpiaci verseny támogatása inkább a jobboldalt jellemezte.³⁴ Az 1920-as és '30-as években kialakult új ideológiák megbontották a korábbi, nagyjából egységes bal–jobb felosztást, amennyiben gazdaságtani-szociális értelemben vett jobboldaliság társulhatott baloldali politikai nézetekkel és fordítva. A totalitárius rendszerekre alkalmazott szélsőjobb és szélsőbal kifejezések pedig azt jelezték, hogy egyre kevésbé képes a jobboldal–baloldal felosztás lefedni a politikai arénát: a szélsőjobboldal és a szélsőbaloldal nem egy tengely két szélső pontját jelölik, hanem egymáshoz közel álló politikai nézeteket takarnak.

„További problémát okoz a fogalomhasználatban, hogy a bal–jobb megosztottság olyan rendszerek leírására volt alkalmas, amelyek kétosztatú, úgynevezett bináris rendszerek. A sokpárti, sokszínű politikai rendszer és ideológiai megosztottság csak nagy nehézségekkel írható le egyetlen törésvonal mentén.”³⁵ Márpedig a jobboldal–baloldal felosztás ma Magyarországon döntően egyetlen törésvonal mentén képződik meg, ez pedig a nemzethez, s különösen a határon túli magyarsághoz való viszony.³⁶ Ebben az összefüggésben a nemzeti kérdéseket a jobboldal fogalmazza meg, s ő alkalmazza ezt a retorikát is (magát *nemzeti oldalnak* nevezve), míg a baloldal az egységes(ülő) Európa és az egységes európai identitás mögé sorakozik fel.³⁷

„1990 körülre a társadalomnak már csupán kicsiny töredéke képviselte személyében folytonosan, még kisebb része tevékenységre készen, amit a diktatúra előtt konzervativizmusnak lehetett nevezni.”³⁸ Ebből fakad a jelenkori magyar konzervativizmus egyik, már sokak által reflektált paradoxonja is, ami az előző rendszer öröksége: ez pedig az a probléma, hogy a konzervatívnek egész egyszerűen alig van vagy egyáltalán nincs mit konzerválnia. Nemcsak azt jelenti ez, hogy az előző rendszerből a jobboldal számára aligha van bármi átörökítésre méltó (vagyis ebben az esetben „konzervatív” pozíciót inkább a

³⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a század első felében viszont jelentős kapitalizmuskritika fogalmazódott meg a konzervativizmus felől, aminek alapja az volt, hogy a kapitalizmus ugyanúgy az egyenlőtlenség és kizsákmányolás rendszerét hozza létre, mint a feudalizmus, ám előbbiben a társadalmi hierarchia alján és tetején lévők közötti erkölcsi-morális kapcsolat már nincs meg. A földesúrnak ugyanis nemcsak jogai, de *kötelességei* is voltak a parasztjaival szemben: templomot építtetett nekik és taníttatta is azok gyermekeit. Vö. TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007, 48. Gyártulajdonos és munkása között ilyen kapcsolat nincs. A 20. században viszont a konzervativizmus és a szabadpiaci kapitalizmus szorosan összekapcsolódott.

³⁵ GYURGYÁK, *i.m.*, 321.

³⁶ Ehhez lásd EGEDY, *Transzszuverén nemzetstratégia..., i.m.*, valamint Uő, *Államépítés vagy nemzetépítés?*, Magyar Szemle, 2012. október, 75–95.

³⁷ Ez utóbbi szemlélet nagy kérdése az, amit a Jacques Derrida és Jürgen Habermas által közösen jegyzett manifestum a következőképpen fogalmazott meg: „[...] mi tarthatja össze a világnak azt a részét, amelyet leginkább az őt alkotó, és sajátosságaikra büszke nemzetek rivalizálása jellemez?” Jacques DERRIDA–Jürgen HABERMAS, *Európa. Az elveszett azonosságtudat nyomában*, ford. PETŐCZ György, Élet és Irodalom, 2003. június 13. Nyilvánvalóan egy egységes európai identitás lenne erre képes, amely fölötté áll a versengő nemzeti identitásoknak.

³⁸ KÓSA László válasza, *i.m.*, 18.

baloldal foglalhat el),³⁹ hanem azt is, hogy a konzervatív jobboldal hordozó közege gyakorlatilag megszűnt. A Kádár-rendszerben a vele szemben „ellenséges csoportok közül leginkább a jobboldalra sorolható személyeket [...] törték meg. 1945 és 1990 között a jobboldali értelmiség – a forradalom napjait leszámítva – meg sem szólalhatott, és a társadalom kommunista átállítási kísérlete a keresztény középosztály minden tagjának egzisztenciális veszteségeket okozott. [...] Megkockáztatható az állítás, hogy a társadalom egyetlen csoportját sem sújtotta akkora terror, mint a keresztény középosztályt – amely azonban nem feleltethető meg egy az egyben a jobboldalnak”.⁴⁰ Ugyanakkor, noha a volt társadalmi elit tagjai „alámerültek”, pozícióikat mégsem veszítették el egészen, s asztaltársaságok formájában valamelyest tovább éltették a jobboldali (részben konzervatív) hagyományt. Ennek ellenére „Minden jel arra mutat, hogy a magyar jobboldalt nemcsak a diktatúra elnyomása bénította a Kádár-rendszer éveiben. Legalább ennyire gátlóan hatott rá a politikai konjunktúra hiánya. Egyházi oldalról támogatás helyett csak elnyomást kaphattak, a nemzeti érzést nyíltan felvállaló népiek pedig eredendően inkább baloldali eszmerendszert képviseltek. Így a »tiszta« jobboldal számára egyszerűen nem maradt hordozó közeg.”⁴¹ Utóbbiból, vagyis jobboldal és konzervativizmus egyik fontos témájának, a nemzeti érzésnek a népi ellenzék általi felvállalásából is következik a népi ideológia és a konzervativizmus egymásra csúszása, ami jelentős torzulásokat okozott a konzervatív világképben. A filozófiailag megalapozott, reflektált, polgári konzervativizmus helyét nem a paraszti konzervativizmus vette át, hanem a baloldali jellegű népi mozgalom. A paraszti konzervativizmus (a paraszti értékek és hagyományok átörökítése, fenntartása) egészen más természetű értékörzés, mint az urbánus polgári közegben értett konzervativizmus, s alkalmasint más, mint a népi mozgalom. Az urbánus konzervativizmus továbbélését nemcsak a keresztény középosztály elnyomása, hanem a zsidóság deportálása és a németiség kitelepítése is szinte teljesen ellehetetlenítette. Mindebből az is következik, hogy a

³⁹ Vö. „A magyar konzervatív gondolkodás intézményes és eszmei gyökereit a kommunista időszak alatt kitépték, s az emléket a feledés fátylával borították le. Magyarországon ez idáig nem volt és nem is lehetett autentikus konzervatív gondolkodás és mozgalom. Minden konzervativizmus alapja ugyanis a megőrzés, a konzerválás, a folytonosság fenntartása, irtózás minden radikalizmustól. Ebben a történelmi helyzetben egyedül a kommunizmus vagy szocializmus tekinthető konzervatívnak, egyedül a régi rendszerhez kötődő embereknek van mit konzerválniuk. [...] A konzervatív jobboldal kínlódásának éppen az egyik oka, hogy céljai elérése érdekében radikálisan kell fellépnie”. LÁNCZI András, *Konzervatív kiáltvány*, Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2002, 11.

⁴⁰ UNGVÁRY Krisztián, *Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei* = Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989, szerk. UNGVÁRY Krisztián, 1956-os Intézet Alapítvány–Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 16.

⁴¹ *Uo.*, 77.

Kommentár feladata maga az *értékteremtés*, legelsősorban is azért, hogy legyen mit megőrizni.

A konzervativizmusnak már csak azért sem lehet egzakt jelentése, mert más eszmerendszerekkel szemben nem tekinthető doktriner irányzatnak. Az eddig idézett válaszok is erre utaltak. Emellett egyes szerzőknél is különböző elmozdulások figyelhetők meg. Így például Asbóth János⁴² munkáiban is, ahol a konzervativizmus és a szabadelvűség viszonyának átalakulása eltérő konzervativizmus-fogalmakat eredményez. Esetében sem pusztán hangsúlyeltolódásokról van szó, hanem arról, hogy a konzervativizmus története során többször mutatkozott inkább ideológia-kritikai gondolkodásmódnak, mint rendszeres elméletnek.

Mivel a válaszadók többsége nem fogalmazott meg egyértelmű konzervativizmus definíciót, s láttuk, ez nem is igazán lehetséges, ezért ettől én is eltekintek. A dolgozat elsősorban *gondolkodói problémaként* tekint a konzervativizmusra, valamint annak kulturalitását övező kérdésekre. Így nem kíván lemondani arról a nyereségről, amit a fogalom egy meghatározása helyett az arról való *körkörös* (tehát a kiinduló problémához mindig vissza-visszatérő) gondolkodás adhat.

⁴² Vö. VASAS Géza, *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa*, *Kommentár*, 2006/1, 93–101.

HARMADIK FEJEZET

Konzervativizmus a kultúrában és a művészetekben

Igen sokat elmond a jelenkori magyar konzervativizmus *kortárs* irodalommal kapcsolatos beállítódásáról, hogy a *Kommentár* 2006-os indulása óta mindössze egyetlen kortárs szépirodalmi szöveget recenzeált, Závada Pál 2008-ban megjelent *Idegen testünk* című regényét. Závada műve csak részben a poétikai megalkotottsága, nyelvi-esztétikai teljesítménye miatt került az érdeklődés homlokterébe. Inkább azzal magyarázható a konzervatív jobboldal élénk érdeklődése, hogy az Észak-Erdély visszacsatolását és a(z erdélyi) zsidóság és magyarság együttélését tematizáló regény körül kialakult egy politikai jellegű diskurzus „a magyar rasszizmusról”, amelyet maga a szerző indított el,⁴³ s amely a jelöletlenül beemelt, antiszemita hangvételű móríci naplórészlet értelmezése kapcsán bontakozott ki. A *Kommentár* rögtön két írást közölt, egy recenziót a szövegről,⁴⁴ egy tanulmányt pedig a szövegben megjelenő Magyar Közösségről, illetve annak hiteles vagy nem hiteles ábrázolásáról.⁴⁵ Az első tehát irodalmi, a második történeti természetű érdeklődés volt. Körmendy Zsuzsanna a *Magyar Nemzet*-ben vette górcső alá a könyvet,⁴⁶ ami aztán egy másik, Márai Sándorról szóló írásával egybeszerkesztve bekerült a jelenkori magyar konzervativizmus reprezentatív kötetének tekinthető *A dolgok természetébe* is.⁴⁷

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a folyóíratra relatíve jelentős irodalomtörténeti érdeklődés jellemző. Többnyire a *Magyar alakok* rovatban kapnak helyet azok a – tulajdonképpen egyfajta portrénak tekinthető – írások, amelyek a jelenkori vagy általában a magyar konzervativizmus szempontjából érdekesnek tűnő figurákról szólnak. Így kerül az érdeklődés homlokterébe Kazinczy Ferenc,⁴⁸ Babits Mihály és Fenyő Miksa,⁴⁹ Szabó Dezső, vagy a rendre hivatkozási alappal tekintett Asbóth János. Ez nemcsak az irodalom- és esztétörténeti érdeklődés számlájára írható: a már említett körkérdés „Kik lehetnek a mai

⁴³ HAMVAY Péter, *Závada Pál a magyar rasszizmusról*, Népszava, 136. évfolyam, 132. szám, 2008. június 7., 6.

⁴⁴ BORBÁS Barnabás, *Idegenségünk anatómiája*, *Kommentár*, 2009/3, 12–17.

⁴⁵ PAPP István, *A Magyar Közösség ábrázolása Závada Pál Idegen testünk című regényében*, Uo, 17–28.

⁴⁶ KÖRMENDY Zsuzsanna, *Hívatlan vendégszöveg. Rapszódia a „magyar rasszizmus”-ról, Móríczról, Zavadáról*, *Magyar Nemzet*, 2008. július 22., http://mno.hu/migr_1834/hivatlan-vendegszoveg-400490 (A letöltés ideje: 2014. július 10.)

⁴⁷ KÖRMENDY Zsuzsanna, *Antiszemita klasszikusok? = A dolgok természete*, szerk. G. Fodor Gábor–Lánczi András, Budapest, Századvég, 2009, 335–349.

⁴⁸ MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc, a politikus*, *Kommentár*, 2009/4, 32–46.

⁴⁹ FILEP Tamás Gusztáv, *Wotan nem áll meg Sopronnál – jegyzetlapok Fenyő Miksáról*, *Kommentár*, 2008/6, 50–60, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Babits nemzetfelfogása*, Uo, 60–70.

magyar konzervativizmus előképei?” pontjára a válaszadók többsége – részint a politikafilozófiai hagyományok hazai töredékessége, részint a politikai cselekvők megítélésének problematikussága miatt – szépírókat nevezett meg, így például Kemény Zsigmondot, Asbóth Jánost, Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt vagy Márai Sándort. Az ezekhez a szerzőkhöz történő odafordulásban tehát az előképkeresés gesztusa is felfedezhető, ami még inkább látványossá teszi a kortárs kulturális és művészeti élettel kapcsolatos bizonytalanságot és tisztázatlanságot. Arról ugyanis nem esik szó, hogy a kortárs kultúrában mi vagy ki az, ami vagy aki konzervatív szempontból hasonló érdeklődésre tarthatna számot, mint történeti horizonton Asbóth, Babits vagy Márai. Pedig minden bizonnyal találunk ilyet a kortárs irodalomban is.

Mindenekelőtt a magam részéről ilyennek látom a mai – részben konzervatív – jobboldalon értetlenséggel vegyes ellenszenvvel kezelt Esterházy Péter munkásságát. Amennyiben elfogadjuk Szegedy-Maszák Mihály állítását, miszerint a konzervativizmus leginkább a nyelv fenntartásával azonosítható,⁵⁰ akkor a nyelvhez, s a nyelvben és a nyelv által öröklődő tradícióhoz rendkívül tudatosan (gyakorta persze játékosan és ironikusan) viszonyuló posztmodern irodalom *bizonyos szempontból* jól illeszkedik a konzervatív világképhez. A radikálisan formabontó Esterházy Péter munkássága leírható a magyar irodalmi hagyományhoz való tudatos odafordulásként és a magyar nyelv idiómarendszeréhez való kötöttségként is. S amennyiben igaznak tartjuk a konzervatív politikafilozófus, Roger Scruton azon megállapítását, mely szerint „a hagyomány megvédéséért a konzervatív mindenre kész”,⁵¹ akkor a hagyományt megújító, ezáltal *elevenné tevő* (vagyis a kiüresedéstől és értelemvesztéstől azt „megvédő”) gesztusok, hogy úgy mondjam, érdeklődésre tarthat(ná)nak számot a konzervatív értelmezők körében. Az itt használt konzervativizmusfogalom nyelvközpontú, nem pedig tematikus értékőrzést jelent. Véleményem szerint téves az a megközelítés, amelyik a művészetekben az érték- és hagyományőrzést – a sokszor együtt használt „nemzeti-konzervatív” jelzők értelmében – a műalkotásban megjelenő nemzeti tematikaként és a befogadó előzetes elvárásainak afirmációjaként gondolja el. Ekként vélekedik az irodalomról a *kívülről nézvést* konzervatívnak tűnő *Hitel* és a Magyar Művészeti Akadémia folyóirata, a *Magyar Művészet*. Az előbbi lap teoretikusa által „nemzeti irodalomszemléletnek” nevezett közelítésmód szerint „Az irodalom csúcán a közösségi élmény, az azonosságtudat széleskörűen érvényes

⁵⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály válasza a szerkesztők körkérdésére, *Kommentár*, 2006/1, 41.

⁵¹ ROGER SCRUTON, *Mi a konzervativizmus?* = *Mi a konzervativizmus*, Budapest, Osiris, 1995, 17.

kifejezése tárul fel.”⁵² Ez az irodalom konzervatív felfogásának tekinthető abban az értelemben, ahogyan a jelzőt a közbeszédben (és gyakorta tudományos értekezésekben is) használni szokás, s ami véleményem szerint jelentős mértékben félreérti a konzervatív gondolkodásmódot. Itt ugyanis a konzervatív jelző a berögzült, de már meghaladott viselkedési mintákhoz való ragaszkodást (végső soron tehát az avítságot és a maradiságot) jelenti; ebben az esetben a teleologikus nemzeti narratíva érvényesítését az irodalomtörténet-írásban.⁵³ Ahogyan arra igyekszem rávilágítani, a konzervativizmus (más szavakkal értékörzés, megőrzés, hagyományörzés és hagyománytisztelet) korántsem elavult szemléletekhez való makacs ragaszkodást jelent, éppen ellenkezőleg.

Értelmezésemben az értékörzést az irodalomban a saját nyelv idiómarendszeréhez való kötöttség reflektált viszonyaként lehetne leginkább leírni, s ebben az értelemben Esterházy inkább tűnik érdekesnek egy konzervatív olvasás szempontjából, mint mondjuk a korábban említett Závada. De nem csak Esterházy, s nem csupán az irodalom: a posztmodern néhány tulajdonsága, mint például a múlt felértékelése, a hagyományhoz való odafordulás gesztusa, bármily meglepőnek hangozhat is, de jól illeszkedik a(z itt vázolt) konzervatív gondolkodáshoz. Az irodalomértésben pedig azok az irányzatok, olvasásmódok bizonyulhatnak figyelemre méltónak a konzervatív értelmező számára, amelyek szintúgy nyelvhez kötöttek, s amelyek számára a politikai pozicionálás nem válik tétté az értelmezésben.

Érdemes egy rövid kitérőt tennünk, a hermeneutika ugyanis nemcsak ebből a szempontból lehet figyelemre méltó a konzervatív befogadás számára, hanem a *hagyomány* és a *nemzet*, a konzervativizmus két kulcsfogalma miatt is. Hans-Georg Gadamer filozófiai hermeneutikájának fő műve, az *Igazság és módszer* ugyanis rendelkezik néhány olyan politikafilozófiai vonással, amely jól illeszkedik a konzervatív világképhe. „Gadamer

⁵² PAPP Endre, *A nemzeti irodalomszemléletről – egy irodalomtörténetben reménykedve*, Hittel, 2010/9., 16.

⁵³ Papp kritikája szerint a Kulcsár Szabó Ernő által jegyzett, valamint a Szegedy-Maszák Mihály, Veres András és Horváth Iván által szerkesztett irodalomtörténeti kötetek (*A magyar irodalom története 1945–1991*, és *A magyar irodalom története*) kifordították vagy egyenesen megsemmisítették a nemzeti paradigma fogalmát, amely pedig még Horváth Jánosnál érvényesülni tudott. Papp a múlt hagyatékának megcsonkítását látja a két vállalkozás módszertani koncepciójában és az általuk kialakított kánonban, önmagát és a *Hittel* körét pedig igyekszik a nemzeti szempontokat érvényesítő olvasásmód utolsó bástyájaként láttatni. A folyóirat számunkra annyiban érdekes, hogy ez a közelítésmód (annak is köszönhetően, hogy egyébként a konzervatív gondolkodás számára a nemzet kulcsfogalom) konzervatívnak tűnhet, amennyiben a (poszt)modernista törekvésekkel szemben az irodalomban a „hagyományosat”, az irodalomértésben pedig a „nemzetit” igyekszik képviselni. Továbbá azért is tűnhet konzervatívnak, mert – hasonlóan a korábbiakban már megmutatott módon a politikai konzervativizmushoz – elutasítja az elméletalkotást. E gondolkodás éles bírálatban részesíti az irodalomelméletet például akkor, amikor úgy fogalmaz, hogy „az összetartozás eszméjét a nyelvfilozófia szemétdombjára vetik”. Ez az indulatos megfogalmazás egyszersmind arra is rávilágít, hogy a szövegben nyomát sem leljük egy konzervatív eleganciájának és a konzervatív habitusnak. Éppen ezért a dolgozatban használt konzervativizmusfogalomnak a *Hitelre* jellemző közelítésmód nem felel meg.

politikafilozófiai mondandóját két nagy témakör köré lehet csoportosítani, egyrészt a hagyomány nagyra értékelésének gondolata, másrészt a nyitottság, a másik figyelembe veendő másságának elképzelése köré.”⁵⁴ Utóbbival most nem foglalkozom, csupán annyit jelzek, hogy a másság figyelembe vétele és a másik iránti nyitottság miatt a hermeneutika leírható a „demokrácia filozófiája”-ként is.⁵⁵ A nemzet és a nemzeti kultúra, hasonlóan a csupán az értelmezéseiben jelen lévő műalkotáshoz (amely „nem létezik úgy, mint egy dolog a többi között, amelyről minden további nélkül tudomást vehetünk”), „nem olyasmik, amikre minden további nélkül rá lehet mutatni, hanem csak értelmezői erőfeszítések révén mutatkozik meg. Véltetően *mutatis mutandis* ugyanez elmondható a közjóról és a közügyekről, s ennyiben a politikai tér magában véve is hermeneutikaiként jelenik meg.”⁵⁶ Ezért egyetérthetünk Olay azon megállapításával, mely szerint a „közösség és nemzet igényes fogalma csak hermeneutikailag fogalmazható meg”,⁵⁷ éppen az imént említett értelmező erőfeszítések miatt, amely mindkét fenomen megfogalmazásában jelen van.

A konzervativizmus egyik legfontosabb fogalmával, a hagyománnyal kapcsolatban is termékenyebbnek érzem a hermeneutika hagyományfelfogását, mint a jóval szűkebb határok között mozgó konzervatív politikafilozófiai meghatározásokat. Egyrészt ha elfogadjuk a filozófia hermeneutikai fordulatának azt a jelentőségét, mely szerint a hermeneutika heideggeri–gadameri újrafogalmazása óta az arisztotelészi „első filozófia” rangjára emelkedett, akkor „az azt vonja maga után, hogy (bármilyen legyen is a tárgy) összes megszokott fogalmi stratégiánk és nyelvi-kifejezési eszközünk – a hozzájuk tartozó beállítottsággal és világszemlélettel együtt – radikális változáson és újrafogalmazáson megy keresztül; olyanon, amit gyakran (Heideggerrel kapcsolatban) destrukciónak vagy (Derridával kapcsolatban) dekonstrukciónak neveznek.”⁵⁸ A de(kon)strukciót nem kerülheti el a hagyomány sem. Gadamer úgy fogalmaz az *Igazság és módszer*ben, hogy „a tradíciónak, melynek lényegéhez tartozik a hagyomány magától értetődő továbbadása, kérdésessé kell válnia, hogy

⁵⁴ OLAY Csaba, *Közösség és nemzet hermeneutikai nézőpontból* = Hans-Georg Gadamer – egy 20. századi humanista, szerk. NYÍRÓ Miklós, Budapest, L’Harmattan, 2009, 208.

⁵⁵ FEHÉR M. István, *A hermeneutika mint politikai filozófia*, Valóság, 1996/4., 1–13. Arra most szintén nem térek ki, hogy a dekonstrukció egyik vádja a hermeneutikával szemben viszont éppen a másság megszüntetése, feloldása volt a másik iránti nyitottság és az ebből fakadó megértésre való törekvés miatt, ahogyan az többé-kevésbé ki is domborodott Gadamer és Derrida híres párizsi vitájában. Ehhez lásd FEHÉR M. István, *Szót érteni egymással. Jegyzetek a Gadamer–Derrida-vitához* = „Szót érteni egymással”. Hermeneutika, tudományok, dialógus, szerk. FEHÉR M. István–LENGYEL Zsuzsanna Mariann–NYÍRÓ Miklós–OLAY Csaba, Budapest, L’Harmattan, 2013, 21–64.

⁵⁶ OLAY, *i.m.*, 210–211. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁷ *Uo.*, 204.

⁵⁸ FEHÉR M., *i.m.*, 2.

kialakulhasson a hermeneutikai feladat, a hagyományelsajátítás világos tudata.”⁵⁹ Gadamer itt is Heideggert követi, aki azt írja: „a fogalmi interpretációhoz szükségképpen hozzátartozik [...] valamely *destrukció*, azaz a ránk hagyományozott és először szükségképpen használandó fogalmaknak a kritikai *leépítése* azon források irányában, melyekből merítették őket. [...] A filozófiában használatos konstrukció szükségképpen destrukció, azaz az áthagyományozottnak a tradícióhoz való történeti visszanyúlásban végrehajtott *leépítése*, ami *nem a tradíció tagadását és semmibe vételét*, hanem fordítva, éppen *pozitív elsajátítását* jelenti”.⁶⁰ Mindezt azért tartom fontosnak, mert a konzervatív gondolkodás számára kulcsmozzanatként tekintek a politikai és kulturális hagyomány értő és megújítva konzerváló átörökítésére, ami nem nélkülözheti az interpretációt és annak belátását, hogy a hagyomány értelme sohasem állandó és magától értetődő. Az igényes konzervatív gondolkodás mindezzel tisztában is van. Az a gondolkodás pedig, amely ezzel szemben a tradíció megújításától elzárkózik, éppen a konzervativizmus eredeti értelmében szemben cselekszik. Véleményem szerint így jár el a korábban említett, csak kívülről nézvést konzervatívnak tűnő *Hitel*, amely az irodalmi hagyományt radikálisan megújító, de azt ezáltal fenntartó, tovább éltető posztmodernt valójában éppen hagyománytagadással vádolja, ahogyan hasonló okokból utasítja el a modern irodalomelméleteket is.

A „nemzeti” és a „konzervatív” jelzőkhöz gyakorta egy harmadikat, a „keresztényt” szokás még illeszteni, s produktívvá tenni (vagy talán pontosabb, ha azt mondom: használni) az értelmezésben. Vidnyánszky Attila színházát a mainstream jobboldal keresztény-konzervatívként aposztrofálja anélkül, hogy különösebben megmagyarázná a használt jelzőket, illetve rákérdezne azok érvényességére. Míg a tudományosság igénye és a politikafilozófiailag megalapozott, reflektált konzervatív közelítésmód miatt jóval szűkebb körnek szóló *Kommentár* a kortárs kultúrához való viszony kialakításától lényegében eltekint, amennyiben érdeklődése főként történeti jellegű, addig például a konzervatívnak tartott, de többségében inkább a kortárs jobboldali közbeszéd létmódjában létező *Heti Válasz* (amely számára ez a viszony bár másként, de szintén deficites) a legközelibb viszonyt a színházzal alakítja ki. Ennek oka legelsősorban a színház politikai tartalommal való feltöltődése és feltöltése. A kortárs művészet ugyanis a jelenkori jobboldal számára leginkább a politika felől válik érdekessé, ami éppen a konzervatív habitussal áll szöges ellentétben (ezért is sokat

⁵⁹ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 17.

⁶⁰ Idézi FEHÉR M. István, *Destrukció és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája”. Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában.* (http://mek.oszk.hu/09600/09612/html/txt_fm1_dest.html, a letöltés ideje: 2014. július 10.) Kiemelés az eredetiben.

mondó a *Kommentár* „hallgatása”). A jobboldal kultúrpolitikájában a legfontosabb, megszerzendő területté a színház vált 2010 óta, különös tekintettel a Nemzeti Színházra.⁶¹

A színházhoz és a Nemzetiben játszott darabokhoz való viszony sokat elmond a mai jobboldal kortárs művészetekről vallott felfogásáról. A *Heti Válasz* egyik idei lapszáma *Kampányszínház* címlappal és a következő felirattal jelent meg: „Választás 2014: több társulat is beszállt a kormányellenes politikai csatározásba”. Sümegi Noémi *Főszerepben: a politika* című írásában a politikai tartalomnak a színházba exportálását kritizálja, noha úgy fogalmaz, hogy a „színházak mindenkori feladata megjeleníteni a közéleti problémákat, kigúnyolni az uralkodót, a politikai elitet, a korrupt hivatalnokokat, szót emelni a társadalom számkivetettjeiért.”⁶² Az írás logikája szerint ez év tavaszára több társulat darabjaiban is olyan mennyiségű aktuális politikai utalás halmozódott fel, ami már „nem pusztán művészi eszközökkel megjelenített társadalomkritika”, hanem akár a „sokat »vegzált« színházi világ »bosszújáról«” is beszélhetünk ezzel kapcsolatban.⁶³ Ugyanakkor az a megállapítás, miszerint a vizsgált előadásokban „mintha nem is a művészi minőség lenne a fontos: a darab csupán apropót és keretet szolgáltat az aktuálpolitikai gegparádénak”,⁶⁴ csak a cikk legvégén fogalmazódik meg. A szöveg szerzője nem tesz kísérletet arra, hogy *mindezekkel együtt* is megpróbálja *értelmezni* az előadásokat és felmutassa azok esztétikai teljesítőképességét. Éppen ellenkezőleg: a szöveg eljárása az előadások aktuális politikai tematikájának sorjázása, amely az érvelés szerint majd minden esetben csökkenti a darab élvezeti értékét és „művészi minőségét”. Arról már nem esik szó, hogy a politika *hogyan* jelenik meg a darabokban, s hogy a politikai tartalom felmutatásának mikéntje mennyire illeszkedik az előadások *poétikájához*. A közelítésmód tehát kizárólag ideológiai szempontokat érvényesít, vagy még ezeket sem: a fő kérdés ugyanis a kormánykritika megléte vagy hiánya. A Vidnyánszky Attila rendezte *Johanna a máglyán* politikai „üzenetét” egy rövid, zárójeles mondattal tudja le a cikk szerzője: „Igaz, a Nemzeti igazgatójának is volt aktuálpolitikai »beszólása« a *Johanna a máglyán* című darabban José Manuel Barroso, Daniel Cohn-Bendit

⁶¹ Itt utalnék vissza arra, amit korábban már láttunk, hogy a „jobboldal” és a „konzervatív” nem azonos fogalmak, sőt bizonyos kontextusokban akár egymással ellentétes, egymást kizáró jelentésekkel is feltölthetnek. A jobboldaliságnak erős hagyományai vannak Magyarországon, ellentétben a konzervativizmussal. A 2010 óta irányító kormány kultúrpolitikája tekinthető jobboldalinak, konzervatívnak azonban nem.

⁶² SÜMEGI Noémi, *Főszerepben: a politika*, Heti Válasz, XIV. évfolyam, 6. szám, 2014. február 6., 11. Mindez természetesen nem ennyire magától értetődő: aligha jelenthetjük ki, hogy a színházak „mindenkor feladata” lenne a „számkivetettekért” szót emelni, s pláne azt nem jelenthetjük ki teljes biztonsággal, hogy ez a *feladata*. Egyáltalán, hogy a művészetnek van-e bármiféle feladata úgymond az étellel szemben (vagyis hogy elfogadjuk és érvényesnek tartjuk-e Esterházy Péter sokat idézett mondását, miszerint „Akik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud.”) korántsem ennyire magától értetődő.

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ *Uo.*, 14.

vagy Rui Tavares emlegetésével, ez azonban nem nyomta rá a bélyegét az előadás egészére.”⁶⁵ Amennyiben igaz, hogy a Vidnyánszky-darab esetében a politikai tartalom nem csökkenti a mű élvezeti értékét és nem teszi sekélyessé a példaértékét, annak oka nyilvánvalóan a színrevitel sajátosságaiban keresendő, aminek az elemzése egyúttal arra is választ adhatna, hogy a többi (kormánykritikus) előadásban viszont miért válik problematikus az aktuális politikai tartalom.

Mindezzel arra a jelenségre igyekeztem példát mutatni, hogy míg a „baloldalinak”, „balliberálisnak” nevezett médiumok szakmailag is releváns (és valójában a politikai hovatarozástól független) kritikákkal és elemzésekkel igazítják el olvasójukat a kortárs kulturális és művészeti élettel kapcsolatban,⁶⁶ addig a jobboldal médiumaiban leginkább az értelmezés hiányzik, helyette gyakorta ideológiai ráolvasás történik az olvasóközönség politikai elvárásainak kiszolgálása jegyében. Ezért fordulhat elő az, hogy míg Alföldi Róbert rendezéseit „provokatívnak”, „liberálisnak” nevezik (mindkettőt negatív jelentésben), addig Vidnyánszky Attila darabjai a „keresztény” és „konzervatív” jelzőket kapják meg, miközben nem tudjuk meg, hogy Vidnyánszky *színháza* mitől „keresztény-konzervatív”, Alföldié pedig mitől „liberális”.⁶⁷ A két rendező színháza közötti esztétikai-poétikai distancia vagy éppen közelség sem képezi többnyire az értelmezés részét. Nem problematizálódik a két rendezőnek a színházi hagyományokhoz fűződő viszonya, ahogyan az sem, hogy a politikai fogalmak alkalmasak-e valamely műalkotás esztétikai teljesítményének megítélésére, továbbá az sem derül ki, hogy ezek a jelzők jelölnek-e bármiféle művészi programot, amit aztán produktívvá lehetne tenni az értelmezésben vagy sem. Feltételezhető azonban, hogy *nem*. Ezek a jelzők nyilvánvalóan nem a művek értelmezését szolgálják, hanem szerzőik politikai pozicionálását a széles (olvasó)közönség számára.

A *Kommentár*, amelynek talán feladata is volna a kortárs kultúra és művészetek összefüggésében is megfogalmazni a konzervativizmus jelentését, ahogyan utaltam már rá, nem képes erre. Pedig a kulturális értelemben vett konzervativizmus újra- vagy megfogalmazása éppannyira időszerű, mint a politikai konzervativizmus újraértelmezése: éppen a 2010 óta regnáló, önmagát korábban konzervatívnak (is) nevező kormány kultúrpolitikája tenné indokolttá a kultúra és a művészetek konzervativizmus felőli

⁶⁵ *Uo.*, 11.

⁶⁶ Alkalmasint a *Magyar Narancs* és az *Élet és Irodalom* kritikarovata méltán nevezhető az explicit politikai tartalommal bíró hetilapok legjobb kritikarovatainak.

⁶⁷ Az természetesen helyes megállapítás lehet, ha a *rendezők* és nem a *műveik* világképét illetjük ezekkel a jelzőkkel, hiszen Vidnyánszky többször is hangot adott a keresztény és konzervatív értékek melletti elköteleződésének, mint ahogyan Alföldit is inkább a liberálisok táborában helyezhetjük el inkább. Mindebből azonban nem feltétlenül következik bármi is az általuk rendezett darabokra nézve.

pozicionálását. Egy ilyen gondolkodásnak tekintettel kell lennie arra, hogy a kultúra és a művészetek összefüggésében nem egyformán érthető a fogalom. Míg ugyanis a kultúra feladata az örökség megőrzése és áthagyományozása, a továbbadás és fenntartás, ennyiben tehát mindig konzervatív és megerősítő jellegű, addig a művészetek mindig új tapasztalatban részesítik a befogadót, önmaga határaival szembesítik és azok átlépésére kényszerítik, többnyire provokatív és szubverzív módon. A kultúra tehát kielégíti, míg a művészetek felborítják előzetes elvárásainkat (ezáltal járulva hozzá önmagunk jobban, de legalábbis másként értéséhez).⁶⁸ Így tehát a „közösségi élmény” megerősítése, valamint a provokáló gesztusok hiánya mint a művészetekkel szembeni elvárás nem feltétlenül releváns. Ebből fakad, hogy a konzervatív gondolkodásban a kultúra kitüntetett helyet foglal el, míg a kortárs művészetekkel nehezen vagy egyáltalán nem tud mihez kezdeni – elsősorban ennek a kettősségnek, a kultúra és a művészetek „szétválaszthatatlan szétválaszthatósága” tudatosításának hiánya miatt nem.

Mindebből azonban nem következik, hogy a művészetekről való gondolkodás értelmetlen volna a konzervativizmus horizontján. Erre talán jó, bár nem a honi művészeti életből merített példa lehet Tino Sehgal cím nélküli (*Ohne Titel*) 2000-es, több változatban előadott tánckoreográfiája. A produkció eredetileg egy monopertormansz, amit egy férfi táncos ad elő, de létezik több férfi művésszel operáló változata is. A táncosok meztelenül mutatják be a koreográfiát, majd az előadás végén a közönség szeme láttára a földre vizelnek. A szokatlan helyszínen (nemcsak a színházban, hanem egy parkban is) előadott, a befogadót a testről és a művészetről vallott korábbi felfogásainak akár radikális újragondolására készítő koreográfia minden eleme a tánc korábbi tradícióiból építkezik, a tánc évszázados hagyományaiba ágyazódik bele. Tehát egyszerre radikálisan modern, provokatív és felforgató (a közönség egy része kifejezetten rosszul érezte magát az előadások alatt), ugyanakkor rendkívül hagyománytisztelő. Amennyiben a konzervativizmust *a hagyomány megszólítása és a hagyomány általi megszólítottságként* határozzuk meg, úgy Tino Sehgal koreográfiájának

⁶⁸ Annak, hogy a jó műalkotás maradéktalanul sohasem szolgálja ki közönsége elvárásait és igényeit, klasszikus példája Flaubert *Bovarynéja* és Feydeau *Fannyja*. Ismert, hogy míg Flaubert-t bíróság elé állították műve miatt, addig a *Fanny* hatalmas siker lett, s rövid idő alatt tizenhárom kiadást ért meg, miközben mindkét regény ugyanarról, egy házasságtörésről szól. Az irodalomtörténet mégis a *Fannyt* feledte el, s nem a *Bovaryné*t. Az okot Flaubert regényének újszerű elbeszélésmódjában kell keresnünk. „Valószínű, hogy Flaubert formai újítása, a »személytelen elbeszélés« [...] megbotránkoztatta ugyanazt a közönséget, amelyik a *Fanny* megindító történetét a vallomásregény közérthető köntösében kapta. [...] Amikor aztán a kezdetben csak a műértők szűk köre által befogadott és a regényírás történetének fordulópontjaként értékelt *Madame Bovary* világsiker lett, az általa meghódított olvasóközönség szentesítette az új elvárásrendszert, s ezzel Feydeau gyenge oldalait – cikornyás stílusát, divatmajmolását, vallomásjellegű lírai kliséit – elviselhetetlennek bélyegezte, s a *Fannyból* elfonnyadt, tegnapi siker lett.” Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* = Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika, Budapest, Osiris, 1997, 60.

értelmezése során a *konzervativizmus* nem bizonyul improduktív és impertinens fogalomnak. A hagyomány tisztelete azonban nem egyenlő a hagyományos fenntartásával: nem akkor válik konzervatív szempontból értékessé egy műalkotás, ha az úgymond „hagyományos” formában, mondjuk az elbeszélő próza klasszikus formáiban vagy jól interpretálható műfaji kódok szerint jön létre. Amennyiben így értenénk a fogalmat, akkor a kortárs művészet javarészával (nemcsak azzal, amit kellő reflektáltság nélkül „posztmodernnek” szokás nevezni) nemigen tudnánk mihez kezdeni. Ahhoz, hogy a konzervativizmus fogalmát működőképessé tegyük a művészetekről való gondolkodásban, legelőször is azt kell felismernünk, hogy az értékörzés sohasem a tradíció kimerevítését jelenti, éppen ellenkezőleg, az csak a folyamatos megújítás révén képzelhető el. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy például Esterházy Péter ebben a megközelítésben nem kevésbé „konzervatív”, mint a mai jobboldal kitüntetések sorával méltatott, sokra becsült íróője, Jókai Anna. Míg a politikában a hagyományos formák, a hagyományos társadalmi rend fenntartására való igyekezet mindenképpen konzervatív gesztusként érthető (hiszen a cél a radikális és gyors változások visszafogása), addig ez a művészetek esetében nincs így. Tino Sehgal példája ismét idevágó: az említett koreográfia semmiképpen sem nevezhető hagyományos előadásnak, hagyománytisztelőnek viszont annál inkább. Legalábbis úgy, ahogyan a konzervativizmust itt értjük.

„A szellemi életnek valószínűleg nincs még egy területe, ahol a »konzervatív« jelző és a »konzervativizmus« fogalma olyannyira negatív asszociációkat hordozna, mint a művészet szférájában. Az alkotó–mű–befogadó hármának bármelyik tagja kapja is meg a »konzervatív« minősítést, az egyfajta maradiságot, tudatlanságot, beszűkültséget, tehát alacsonyabb minőséget hivatott kifejezni, és ez a jelző a művészetre vonatkoztatva a szélesebb közvélemény előtt szinte mindig ebben a jelentésben használatos.”⁶⁹ Miért lehet ez? A válasz megadásához Panyi Szabolcs a dolgokat konzervatívnak minősítők előfeltevéseit vizsgálja meg, fordítva ugyanis a tanulmány érvelése szerint nem sokra megyünk. „A jelzöt annyi minden és mindenki kapta és kapja meg, hogy valódi leíró és megkülönböztető funkcióját teljesen elveszítette: kiüresedett.”⁷⁰ Ha nem az önmagukat konzervatívnak mondók vizsgálatából indulunk ki, akkor a jelző negatív jelentéssel való felruházásának eredőjét abban a folyamatban látjuk meg, amelyben a művészet fokozatosan politikai tartalommal töltődik fel. Erre később a dekonstrukció példáján keresztül visszatérek.

⁶⁹ PANYI Szabolcs, *A művészet és a nyárspolgáriság védelmében. Elővázlat egy konzervatív kultúrpolitikához*, Kommentár, 2009/5, 34.

⁷⁰ *Uo.*

Konzervatív – amennyiben viszonyfogalomként interpretáljuk (s ezt joggal tesszük) – bárki lehet a hozzá képest radikálisabb felfogásokkal szemben. Ahogyan Tverdota György is írja,⁷¹ a *Nyugat* a „konzervatív irodalommal” szemben fogalmazta meg saját törekvéseit, majd ő maga vált konzervatívvá az avantgárd szemében.⁷² A magam részéről nem feltétlenül azt tartom követendő eljárásnak, hogy valamely szerzőt vagy művet konzervatívnak nevezzünk. A cél inkább annak a felmutatása, hogy ki és mi lehet érdekes a konzervatív gondolkodás felől nézve. Nem állítom tehát, hogy a dolgozatban említett szerzők, legyenek azok szépírók vagy filozófusok, „konzervatívok” lennének – ha ezt állítanám, akkor arra is választ kellene adni, hogy milyen szempontból azok. Amennyiben politikai szempontok szerint fogalmaznák meg egy ilyen állítást, rögtön a konzervatív gondolkodással ellentétesen járnék el, hiszen aki konzervatív, annak nincs szüksége arra, hogy politikailag „azonosítható” legyen. A kulturális értelemben vett konzervativizmus pedig jelentős újrafogalmazásra szorul, mert sem a kortárs művészetek felől, sem pedig történeti perspektívából nem látom alaposan végiggondoltnak a fogalom használhatóságát. Ennek oka az is lehet, hogy a konzervativizmushoz nehéz elméletet társítani: „Az értékörzés elméletét azért nehéz megfogalmazni, mert a konzervativizmus olyan eszmeiség, amely a gyakorlatra irányítja a figyelmet”.⁷³ Horkay Hörcher Ferenc könyvének fülszövegében egyenesen az „elméletalkotás trójai falová”-ról olvashatunk a konzervativizmussal kapcsolatban.⁷⁴ Tulajdonképpen a konzervativizmusnak nem is igazán van elmélete úgy, ahogyan más eszméknek: a konzervatív elméletírók lényegében rendre a teoretikus és doktriner gondolkodás kritikájaként fejtik ki saját nézeteiket, ezt láthattuk korábban is. A konzervativizmus elmélete tehát voltaképp az elméletalkotás *kritikája*. Ez persze némiképp paradox, hiszen ezek a szerzők elméleti szövegekben utasítják el az elméletalkotást, ugyanakkor mégis könnyedén belátható a dolog igazságtartalma: a konzervativizmusnak nincsen jól kidolgozott elméleti rendszere, nem zárja keretbe önmagát, hanem inkább a történő hagyományban létezőként foghatjuk fel azt. A konzervativizmus az az ideológia, amely talán a leginkább az át- és megélhetőségre helyezi a

⁷¹ TVERDOTA György, „*A Nyugat útja*” – *Ignotus után* = *A Nyugat-jelenség* (1908–1998), szerk. SZABÓ B. István, Anonymus, Budapest, 1998, 192–198.

⁷² Babits és Kassák vitájában például előbbi kifejezetten konzervatív pozíciót foglalt el. Míg Kassák több helyen, például a *Tisztaság* könyvében az új, a hagyományok láncaitól megszabadult művészetet harangozza be, addig Babits, éppen Kassákkal és az avantgárrdal szemben, a művészetben nélkülözhetetlennek ítéli a tradíciót. „Művészetben aligha nélkülözhetők a hagyományok: hisz a művészet lényege maga hagyományoszerű momentumokon alapul. A művészet bizonyos értelemben kifejezés, és olyan módon hat, mint ahogy a nyelv. A nyelv pedig régi konvenciók, azaz öröklött hagyományok kincs segítségével érheti csak el célját. [...] Az oly író, ki teljesen elvetné a hagyományokat: fegyvereit vetné el.” (BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I.*, Budapest, 1978, 440.)

⁷³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben* = (Tév)eszmék bővítése, szerk. JENEY Éva–SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 199.

⁷⁴ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás*, Budapest, L'Harmattan, 2008.

hangsúlyt, így a hagyomány megélésére. A hagyományról való gondolkodás ugyanis mit sem ér, ha a tradíció nem eleven, nem átélhető. Erre vezethető vissza a honi konzervativizmus vergődése is, hiszen a hagyományok megszakítottsága miatt ma szinte semmi sincs, amit konzerválni lehetne.

Szegedy-Maszák Mihály *Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban* című tanulmányában négy olyan irányzatot jelöl meg 1900 és 1915 között, amelyek vizsgálatával feltárulhat az az összefüggésrendszer, amelyben értelmezhetővé válik a modernség fogalma a magyar kulturális életben a 20. század elején, ezzel egyszersmind a konzervativizmus-problémához is közelebb kerülhetünk. A négy irányzat közül kettő, a *Nyugat* köre, valamint a Kassák vezette avantgárd tekinthető művészek a szó legszigorúbb értelmében; a másik két irányzat pedig a *Huszdik Század* című szociológiai-politikai folyóirathoz és a metafizikai érdeklődésű *A Szellem* című folyóirathoz kapcsolódik. Valamennyi törekvés a modernség nevében szállt síkra, s egyaránt szembefordult az intézményesedett kultúrával, ám más-más képzetük volt a konzervativizmusról.⁷⁵ Az irányzatok s azok képviselői egymáshoz viszonyítva sem helyezhetők el egyértelműen egy kétpólusú skálán. Érdekesség, hogy bár Adyt hevesen támadták jobboldali kortársai, „a konzervatív Horváth János írta az első önálló kiadványként megjelent tanulmányt róla. Ma is tanulságos az *Ady és a legújabb magyar líra* (1910) egyik gondolata, mely szerint nem elhanyagolható a folytonosság Ady művei és a korábbi nemzeti hagyományok között”; miként Babits vagy éppen Kosztolányi sem a megelőző korszakkal szembeni ellenállást képviselte, mint inkább a „múlt helyes értelmezésére törekedtek” (kiemelés tőlem). Szegedy-Maszák más példákon keresztül is igyekszik bizonyítani, hogy a művészi modernség „számos alkotónál csak viszonylag rövid pályaszakaszra korlátozódott, mely után a korábbi kezdeményezők legjobb konzervatív pályatársaikhoz képest is erőteljesebben fordultak vissza a múlt örökségéhez.”⁷⁶

A konzervatív világkép kulcsfogalmai a hagyomány, az egyensúly és a folytonosság. E három fogalom összefüggése éppen a kezdeményezés és megőrzés dinamikáját tárja elénk, ugyanis e szemléletnek a mozdulatlanság éppúgy ellensége, mint a megszakítottság. Asbóth János megfogalmazásában: „mitsem lehet conserválni a meglevőnek minden változtatását merőben visszautasító mozdulatlanság által”.⁷⁷ Nem igaz tehát az, hogy „a konzervatív magatartás egyik alapvető tulajdonsága a félelem a változástól, a félénk bizalmatlanság az

⁷⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban* = Uő, „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei, Balassi Kiadó, Budapest, 1995, 152–153.

⁷⁶ Uo., 157–159.

⁷⁷ ASBÓTH János, *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Athenaeum, Budapest, 1892, 96.

újjal szemben”, ahogyan ezt például Friedrich August von Hayek állítja.⁷⁸ Az értékőrző szemlélet a művelődésben is az áthagyományozott örökséggel szembeni helyes pozíció felvételét jelenti, amely mindig egy dialógust feltételező kérdező pozíció. Egy olyan szituációra gondolok, amelyet Hans-Georg Gadamer vázolt hermeneutikájában: a hagyománynak érvényeset kell tudnia mondani a jelen számára, amelynek ugyanakkor mindig nyitottnak is kell lennie a hagyományra, annak igazságára.⁷⁹ „A konzervativizmus magában rejt az »örökösödés eszméjé«-t, vagyis föltételezi, hogy az elődök történetét voltaképp saját magunk történeteként olvassuk. Az értékőrzés annyit jelent, hogy lehetőség szerint föl kell fedezni a múlt örökségét a jelenben.”⁸⁰ A múlt öröksége viszont csak akkor hat, ha elevenné tehető, ehhez azonban első lépésben azt kell felismerni, hogy a hagyomány kiüresedhet. Korábban kibontottuk, ha csak szűken is, ennek a heideggeri–gadameri megfogalmazását. Ha a konzervatív gondolkodás valóban úgy félne a változástól, ahogyan azt Hayek állítja, akkor a hagyományt csak egy megcsontosodott, értelemmel a jelen számára már nem bíró formában tudná csak megőrizni.

Továbbra is feltehető ugyanakkor a kérdés, hogy hogyan kerül át a művészetéről szóló diskurzusba egy politikai-filozófiai fogalom? Panyi Szabolcs fent idézett írása nyomán egy példán, a dekonstrukció példáján keresztül utalok a tiszta, logikai elemekkel operáló filozófia és a politikai cselekvés közötti átmenetre. „[...] egy hagyományos filozófiai oppozícióban *nem* szemben álló elemek *békés együtt létezését* látjuk, hanem egy *erőszakos hierarchiát*. Az egyik elem (axiológiailag, logikailag stb.) uralja a másikat, parancsoló pozíciót foglal el” – idézi Derridát Jonathan Culler.⁸¹ Derrida kimondja, hogy az „oppozíció dekonstruálása, egy adott pillanatban, mindenekelőtt a hierarchia megfordítása.” A „dekonstrukció Derrida által felvázolt működése rögtön magyarázatul szolgál annak baloldali politikai szimpátiáira is: amint művelői megpróbálják kiterjeszteni azt a filozófiáról a politikára, úgy potenciális szövetségesként az »erőszakos hierarchiára« épülő társadalom meglévő viszonyainak felforgatását célul kitűző mozgalmak tűnnek elő. Magától értetődő módon az ellenséget pedig a hagyományos társadalmi berendezkedést és intézményeket védő – tehát konzervatív – erők jelentik: mivel ők alkotják az oppozíció domináns, uralkodó elemét, a dekonstrukció filozófiai

⁷⁸ Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978, 400. Az idézetet Szegedy-Maszácz Mihály fordításában közlöm: *Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben* = (Tév)eszmék bővölete, szerk. JENEY Éva–SZEGEDY-MASZÁZC Mihály, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 197.

⁷⁹ Például: „Engednem kell, hogy érvényesüljön a hagyomány igénye, s nem csupán abban az értelemben, hogy elismerem a múlt másságát, hanem úgy, hogy valami mondanivalója van számomra.” GADAMER, *i.m.*, 401.

⁸⁰ SZEGEDY-MASZÁZC, *Konzervatív ideológia...*, *i.m.*, 197.

⁸¹ Jonathan CULLER, *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, ford. MÓDOS Magdolna, Osiris, Budapest, 1997, 118. Kiemelés tőlem.

lendülete, amikor politikaivá átkonvertálódik, szükségképpen irányul ellenük.”⁸² Ez tehát röviden a művészet átpolitizálásának példája, ennek következménye politikai fogalmak, valamint a „konzervatív” és „modern” ellentétének a művészet területére való transzportálása. Ennek következménye pedig, hogy a „modern”, a „progresszív” stb. jelzők pozitív jelentéstartalommal töltődnek fel, a „konzervatív” viszont mindig negatívval. Ám mint láttuk, a modernista törekvések a legtöbb alkotónál csak rövid pályaszakaszra korlátozódtak, mint ahogyan arra is láttunk példát, hogy egy műalkotás egyszerre lehet kifejezetten modern és hagyománytisztelő.

A dolgozat a vizsgálni kívánt téma nagysága, szerteágazó természete miatt több esetben is csak bizonyos problémák felmutatására tehetett csak kísérletet: az itt tárgyalt kérdések jó része önmagában is érdemes a hosszabb kifejtésre. Jelen dolgozat azonban egy hosszabb kutatás kezdeti fázisának tekinthető. A kutatás célja, hogy az itt kijelölt utakon haladva megpróbálja értelmessé tenni a konzervativizmus fogalmát a politikafilozófián és az eszmetörténeten túl a kortárs kultúra és művészetek összefüggéseiben is. Azokon a pontokon tehát, ahol a jelenkori magyar konzervatív gondolkodás legszínvonalasabb lapjának tekinthető *Kommentár* ez idő szerint nem bizonyul eredményesnek.

⁸² PANYI, *i.m.*, 37.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A dolgok természete*, szerk. G. FODOR Gábor–LÁNCZI András, Budapest, Századvég, 2009.
- A hagyomány politikája. Fejezetek a konzervativizmus történetéből*, szerk. BÉKÉS Márton–MAJOROS István, Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2006
- ASBÓTH János, *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Athenaeum, Budapest, 1892.
- BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I.*, Budapest, 1978.
- BALÁZS Zoltán, *A magyar alkotmányossági trend és a 2010-11-es alkotmányozás*, Van irány? Trendek a magyar politikában, szerk. BODA Zsolt–KÖRÖSÉNYI András, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, 2012.
- BALÁZS Zoltán, *Kommentár*, 2006/1.
- BALÁZS Zoltán, *Mérlegen. Kormányzás konzervatív szemmel*, Kommentár, 2012/2.
- BOZÓKI András, *Politikai ideológiák*, Politika és politikatudomány, szerk. GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor, Budapest, Aula Kiadó, 2005.
- EGEDY Gergely, *Államépítés vagy nemzetépítés?*, Magyar Szemle, 2012. október.
- EGEDY Gergely, *Transzszuverén nemzetstratégia: a plebejus konzervativizmus és a határon túli magyar kisebbségek*, Kommentár, 2013/5.
- FEHÉR M. István, *A hermeneutika mint politikai filozófia*, Valóság, 1996/4.
- FEHÉR M. István, *Destrukció és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája”*. *Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában*.
- FEHÉR M. István, *Szót érteni egymással. Jegyzetek a Gadamer–Derrida-vitához*, „Szót érteni egymással”. Hermeneutika, tudományok, dialógus, szerk. FEHÉR M. István–LENGYEL Zsuzsanna Mariann–NYÍRŐ Miklós–OLAY Csaba, Budapest, L’Harmattan, 2013.
- G. FODOR Gábor, *Kommentár*, 2006/1.
- GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007.
- GYURGYÁK János, *Politikai ideológiák*, Mi a politika? Bevezetés a politika világába, szerk. GYURGYÁK János, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Osiris, 2004.
- HALASI Endre, *Mind megette*, hvg.hu, 2010. november 5.

- Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika, Budapest, Osiris, 1997.
- Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Osiris, Budapest, 2003.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.
- Jacques DERRIDA–Jürgen HABERMAS, *Európa. Az elveszett azonosságtudat nyomában*, ford. PETŐCZ György, Élet és Irodalom, 2003. június 13.
- Jonathan CULLER, *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, ford. MÓDOS Magdolna, Osiris, Budapest, 1997.
- KASSÁK Lajos, *Tisztaság könyve*, Budapest, Helikon, 1987.
- KÓSA László, *Kommentár*, 2006/1.
- KÖRMENDY Zsuzsa, *Antiszemita klasszikusok?*, A dolgok természete, szerk. G. Fodor Gábor–Lánczi András, Budapest, Századvég, 2009.
- Közösségelvű politikai filozófiák*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Budapest, Századvég Kiadó, 2002.
- LÁNCZI András, *Konzervatív kiáltvány*, Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2002.
- MÁRAI Sándor, *Hallgatni akartam*, Budapest, Helikon Kiadó, 2013.
- Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály–ANGYALOSI Gergely–BACSÓ Béla–KARDOS András–OROSZ István, Budapest, Osiris, 2007.
- Mi volt a jobb?*, mandiner.hu
- NAVRACSICS Tibor, *Többségi és konszenzusos demokráciák*, Politika és politikatudomány, szerk. GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor, Budapest, Aula Kiadó, 2005.
- NOVÁK Attila, *Kommentár*, 2006/1.
- NOVÁK Attila, *Kommentár*, 2006/1.
- OLAY Csaba, *Közösség és nemzet hermeneutikai nézőpontból*, Hans-Georg Gadamer – egy 20. századi humanista, szerk. NYÍRŐ Miklós, Budapest, L'Harmattan, 2009.
- PANYI Szabolcs, *A művészet és a nyárspolgáriság védelmében. Elővázlat egy konzervatív kultúrpolitikához*, Kommentár, 2009/5.
- PAPP Endre, *A nemzeti irodalomszemléletről – egy irodalomtörténetben reménykedve*, Hitel, 2010/9.
- PETŐ Péter, *A jobboldal fiatal véleményformálói: Magyarok lenni tragikus és szép*, Népszabadság Online, 2011. október 16.
- Roger SCRUTON, *Mi a konzervativizmus*, Budapest, Osiris, 1995.

- ROMSICS Ignác, *Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai*, A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948., szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2009.
- SALAMON János, *A valóság által kizsebelve – Békés Márton: Amerikai neokonzervativizmus (Egy kisiklott ellenforradalom)*; Seres László: *Kapitalizmus vagy halál*, Magyar Narancs Online.
- SCHLETT István, *Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben?*, Kommentár, 2009/2.
- SERES László, *Kommentár*, 2006/1.
- SOMOS Róbert, *Kommentár*, 2006/1.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kommentár*, 2006/1.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben*, (Tév)eszmék bővölete, szerk. JENEY Éva–SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban*, Uő, „Minta a szönyegen”. A műértelmezés esélyei, Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007.
- TÖLGYESSY Péter, *A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya*, Van irány? Trendek a magyar politikában, szerk. BODA Zsolt–KÖRÖSÉNYI András, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, 2012.
- TÖRÖK Gábor, *Másik demokrácia?*, törökgáborelemz.blog.hu, 2010. november 5.
- TVERDOTA György, *„A Nyugat útja” – Ignotus után*, A Nyugat-jelenség (1908–1998), szerk. SZABÓ B. István, Anonymus, Budapest, 1998.
- UNGVÁRY Krisztián, *Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei*, Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989, szerk. UNGVÁRY Krisztián, 1956-os Intézet Alapítvány–Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.
- VASAS Géza, *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa*, Kommentár, 2006/1.
- ZÁRUG Péter Farkas, *Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez*, Kik támadják Magyarországot és miért?, LENTNER Csaba–TÓTH GY. László– ZÁRUG Péter Farkas, Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.